

TEKST EN BEELD IN TWEE DRUKKEN VAN
JAN VAN DOESBORCH: *VAN JASON ENDE HERCULES* EN
DIE HISTORIE VAN DEN STERCKEN HERCULES

Bart BESAMUSCA

Abstract – In this article, two Dutch books published by the Antwerp printer Jan van Doesborch are discussed. These editions, *Van Jason ende Hercules* ('Of Jason and Hercules') and *Die historie van den stercken Hercules* ('The story of the strong Hercules'), were produced in 1521. Both are based on editions which were published by the Haarlem printer Jacob Bellaert in 1483-1486. This state of affairs permits us to investigate how a sixteenth-century printer valued the characteristics of two late fifteenth-century editions. Van Doesborch shortened Bellaert's texts by around 40 (*Van Jason ende Hercules*) and 35 (*Die historie van den stercken Hercules*) percent. In both editions, Van Doesborch added an illustration programme, which partly consisted of copies of woodcuts which were made by the so-called Bellaert Master. Compared to Bellaert's *Jason*, Van Doesborch's *Van Jason ende Hercules* contains a larger number of illustrations (35 vs 21), which show, moreover, a more varied range of subjects. The Hercules part of Bellaert's *Vergaderinge* and Van Doesborch's *Die historie van den stercken Hercules* are quite comparable, both in the number of illustrations (27 in Van Doesborch vs 23 in Bellaert) and their contents. The combination of shorter texts and different illustration programmes in Van Doesborch's books resulted in two editions which focus more on action and excitement than Bellaert's publications. This difference may be linked to the audiences of the books. Bellaert's editions were produced for the late fifteenth-century Dutch-speaking elite that was attracted by the courtly culture of Burgundy. Van Doesborch's editions suited the needs of early sixteenth-century readers and listeners whose tastes seemed less refined. If we may believe Van Doesborch, they were more inclined towards narratives which consisted of a continuous series of amazing and exciting events.

Dit artikel is gewijd aan twee Middelnederlandse prozaromans die de Antwerpse drukker Jan van Doesborch in 1521 op de markt bracht. Zijn drukken, *Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules*, vormen een buitenkans voor wetenschappers die geïnteresseerd zijn in de boek- en literatuurproductie in de postincunabeltijd. We kijken immers mee over de schouder van een boekproducent die een halve eeuw na de introductie van de

* De auteur van dit artikel is verbonden aan het Utrecht Centre for Medieval Studies (UCMS) van de Universiteit Utrecht (adres: Trans 10, 3512 JK Utrecht; e-mail: a.a.m.besamusca@uu.nl). De bijdrage werd geschreven in het kader van het onderzoeksproject 'The Changing Face of Medieval Dutch Narrative Literature in the Early Period of Print (1477-c. 1540)', dat gesubsidieerd wordt door FWO en NWO (www.changingface.eu). Ik dank Frank Brandsma, Elisabeth de Bruijn, Andrea van Leerdam, Rita Schlusemann en de anonieme respondenten van *Spiegel der Letteren* voor hun kanttekeningen bij eerdere versies van deze bijdrage.

boekdrukkunst in de Lage Landen actief was. Omdat Van Doesborch twee Nederlandstalige geïllustreerde uitgaven uit de periode 1484-1485 opnieuw wilde uitbrengen, moest hij er rekening mee houden dat zijn publiek niet zonder meer gelijkgesteld kon worden aan de kopers en lezers van de drukken van bijna veertig jaar eerder. Die situatie roept de vraag op welke verschillen er kunnen bestaan tussen de boekproductie van een drukker uit de late vijftiende eeuw en een drukker uit de zestiende eeuw. Hoe ging Van Doesborch met zijn voorbeeldteksten om? Welke keuzen maakte hij in de illustraties? Welke gevolgen hadden zijn ingrepen voor de verhouding tussen tekst en beeld in beide uitgaven? Deze vragen zullen hierna van een antwoord worden voorzien.

De complexe tekst- en beeldtraditie waarvan de drukken van Van Doesborch deel uitmaken, vereist een aanloop die in het noorden van Frankrijk begint. De decennia rond het midden van de vijftiende eeuw waren de werkzame jaren van de Franse auteur Raoul Lefèvre, wiens taalgebruik wijst op een afkomst uit Picardië (Pinkernell 1971, 106-14). Hij was bij een vooraanstaande edelman uit die regio, Jean V de Créquy, in dienst als kapelaan, zo blijkt uit een document uit 1461 (Hellinga 2014, 305). Deze aristocraat verkeerde in de hoogste kringen rond Filips de Goede, die van 1419 tot aan zijn dood in 1467 hertog van Bourgondië was en in 1430 ter gelegenheid van zijn huwelijk met Isabella van Portugal de Orde van het Gulden Vlies instelde. Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat Raoul een Franse prozaroman wijdde aan de geschiedenis van Jason en het Gulden Vlies. Hij gebruikte daarvoor een groot aantal bronnen, zoals de *Histoire ancienne jusqu'à César*, de *Ovide moralisé* en Boccaccio's *De Genealogia deorum gentilium libri* (Pinkernell 1971, 66-96). In deze context is het evenmin verrassend dat Raoul zijn *Histoire de Jason*, die hij omstreeks 1460 voltooide, opdroeg aan Filips de Goede. In de proloog van de roman wordt Filips door de titelheld, zogenaamd in gesprek met de auteur, aangeduid als 'pere des escripvains [...], par la grace de Dieu duc de Bourgoingne et de Brabant, VIe de ce nom, qui toute sa vie a esté nourry en histoires pour son singulier passetemps' (Pinkernell 1971, 125, r. 17-19). Enkele jaren later, omstreeks 1464, rondde Raoul zijn tweede roman af, dit maal vooral gewijd aan de tweevoudige ondergang van Troje door toedoen van Hercules.¹ Voor deze *Recueil des histoires de Troie* benutte Raoul vooral de *Genealogia* van Boccaccio en de *Sumas de historia troyana* van de Spaanse kroniekschrijver Leomarte (Aeschbach

¹ Dat Troje twee maal door de hand van Hercules ten onder gaat, berust volgens Marc-René Jung (1966, 29, n. 31) op Raouls verzuim om van elkaar verschillende beschrijvingen in twee bronnen onder één noemer te brengen (Hercules vernietigt Troje omdat hij door koning Laomedon niet beloond wordt voor het redden van zijn dochter Hesione; de Argonauten vernietigen Troje omdat Laomedon weigert hen aan land te laten). Zie ook Keesman 2014, 29.

1987, 94-109). In de proloog van de *Recueil* noemt Raoul zichzelf ‘prebstre’ en deelt hij mee dat hij de tekst gecompileerd heeft ‘au commandement de tresnoble et tres vertueux prince Philippe, par la grace de Dieu duc de Bourgongne etc., .vi.^e de ce nom’ (Aeschbach 1987, 125).

Dat de twee romans op grote waardering konden rekenen blijkt uit de vele handschriften en drukken waarin zij bewaard gebleven zijn. Uit deze overlevering, waarin Raoul vermoedelijk ten onrechte steeds als kapelaan van Filips de Goede opgevoerd wordt (Pinkernell 1971, 34; Aeschbach 1987, 21; Hellinga 2014, 305), wordt duidelijk dat Raouls teksten al kort na hun ontstaan drie bewerkingen ondergingen. (1) De *Histoire de Jason* werd herschreven tot een tekst die de gebeurtenissen met meer omhaal van woorden presenteert (Pinkernell 1971, 46-65). (2) De *Recueil* werd in sommige handschriften uitgebreid met het verslag van de derde ondergang van Troje, vanwege de ontvoering van Helena, in de vorm van een Franse vertaling van de *Historia destructionis Troiae* van Guido de Columnis. (3) In andere codices werd de *Recueil* juist verkort tot een versie die zich beperkt tot de geschiedenis van Hercules (Aeschbach 1987, 24-66; Sanford 1997).

Het zijn deze drie bewerkingen van Raouls beide romans die op de drukpers gelegd werden. De uitgebreide versie van de *Recueil* werd als eerste geproduceerd, in Brugge of Gent rond 1474-1475.² Deze druk wordt in de secundaire literatuur veelal vermeld als een coproductie van de Engelse handelaar en drukker William Caxton en de Brugse kalligraaf, boekhandelaar en drukker Colard Mansion (onder meer in Aeschbach 1987, 59-60), maar het is ook denkbaar dat het boek het resultaat is van een samenwerking tussen Caxton en de Gentse kalligraaf, kopiist en kroniekschrijver David Aubert (Hellinga 2014, 326, 331). Rond dezelfde tijd of uiterlijk twee jaar later, rond 1477, verscheen de gedrukte *Histoire de Jason*, die eveneens met Caxton, Mansion en Aubert geassocieerd wordt (Pinkernell 1971, 24, en Hellinga 2014, 326, 331).³ Ruim twee decennia later, op 2 oktober 1500, publiceerde de Parijse drukker Michel le Noir de derde bewerking van Raouls romans, *Les proesses et vaillances du preux Hercule* (Aeschbach 1987, 64).⁴

² ILC 1419, ISTC il00113000, GW M17433. Iets eerder, in 1473-1474, publiceerde Caxton in Brugge of Gent zijn Engelse vertaling van de *Recueil*, de *Recuyell of the Histories of Troye* (ILC 1422, ISTC il00117000, GW M17449, STCV12921394), het eerste Engelstalige gedrukte boek.

³ ILC 1415, ISTC il00110930, GW M17457. In 1477 drukte Caxton in Westminster de Engelse vertaling, de *History of Jason* (ISTC il00112000, GW M17465). Deze ongeïllustreerde uitgave werd in 1492 door Gerard Leeu in Antwerpen herdrukt, voorzien van houtsneden die hieronder nog aan de orde komen (ILC 1418, ISTC il00112100, GW M17461).

⁴ ISTC il00112400, GW M17444.

Nog voor 1500 maken Nederlandstalige versies van Raouls romans hun entree in de literatuurgeschiedenis. Dat is te danken aan de Haarlemse drukker Jacob Bellaert, die tussen 1483 en 1486 enkele ruim geïllustreerde boeken met teksten van hoog literair niveau uitbracht (*Vijfhonderdste verjaring* 1973, 286-87, 378-81; Keesman 1993; Bogaart 2004, 47-56; Keesman 2014, 30-34). Tot zijn kleine fonds, dat volgens de huidige stand van onze kennis achttien of negentien titels telt, behoren in overgrote meerderheid Nederlandstalige drukken.⁵ Tussen 25 oktober 1484 en 5 mei 1485 publiceerde hij de *Historie van den vromen ridder Jason*, dat op folio L6r afsluit met de mededeling dat het boek ‘is geprent te Haerlem in Hollant’⁶, gevolgd door het drukkersmerk van Bellaert (Kok 2013, nr. 156).⁷ Op 5 mei 1485 voltooidde hij de Nederlandse vertaling van de *Recueil* onder de titel *Die vergaderinge der historien van Troyen*, dat hij in de aanhef van het werk op naam zet van ‘meester Roelof die smit, priester ende cappelaen van mijn zeer geduchtighe here, mijn here den herzoghe van Bourgongen Philipus’ (fol. A2r,a).⁸ Bellaert drukte ook de twee Franse teksten van Raoul. Dit zijn de enige twee anderstalige drukken in zijn fonds. In de periode tussen 24 december 1485 en 24 juli 1486 legde hij eerst de *Histoire de Jason* op de pers, gevolgd door de *Recueil*.⁹ De twee Nederlandsstalige en de beide Franstalige drukken openen met dezelfde illustratie (fol. a1v), waarop op de voorgrond te zien is hoe een knielende auteur een boek presenteert aan Filips de Goede, terwijl de schrijver linksachter in gesprek is met Jason, die hem toespreekt vanaf een schip, en rechtsachter aan een boom het wapenschild hangt van de vermoedelijke mecenas, de vooraanstaande Haarlemse stadsbestuurder Nicolaas (Claes) van Ruyven (Kok 2013, nr. 160.1).¹⁰

⁵ Zie de overzichten in de ISTC (18 titels) en de GW (19 titels).

⁶ Hier en elders in dit artikel heb ik in Middelnederlandse citaten de spelling van u,v,w en i,j en het gebruik van interpunctie en hoofdletters aan hedendaagse conventies aangepast. Zetfouten zijn stilzwijgend verbeterd.

⁷ ILC 1417, ISTC il00111000, GW M17467. Zie voor de datering ook Kok 2013, dl. 1, 371. Van deze druk zijn twee exemplaren bewaard gebleven: Parijs, BN, Rés Y² 349, en Washington, Library of Congress, Incun. 1485.L.393 Ros. Coll. (490). Het exemplaar in Washington, waarin de bladen a1 en a6 ontbreken, is digitaal raadpleegbaar op <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2014rosen0490/?sp=1>

⁸ ILC 1421, ISTC il00116000, GW M17453. Ook van deze druk zijn twee exemplaren bewaard gebleven: Parijs, BN, Rés. Y² 347 en Washington, Library of Congress, Incun. 1485.L.43 Ros. Coll. (487). Het exemplaar in Washington, waarin de bladen k8, i6 en Z6 ontbreken, is digitaal raadpleegbaar op <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2014rosen0487/?sp=1>

⁹ *Histoire de Jason*: ILC 1416, ISTC il00110950, GW M17455. *Recueil*: ILC 1420, ISTC il00113500, GW M17434. Zie voor de volgorde waarin deze werken gedrukt werden Kok 2013, dl. 1, 372-373.

¹⁰ Zie Kok 2013, 371, Keesman 1993, 41-43, Bogaart 2004, 71-72, 160-61, en Keesman 2014, 32-33. Zie voor een afbeelding op <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2014rosen0487/?sp=8>

Bellaerts Franstalige drukken volgen de eerste drukken van de *Histoire de Jason* (Brugge of Gent, 1475-1477) en de *Recueil* (Brugge of Gent rond 1474-1475) op de voet, blijkens het recente onderzoek van Lotte Hellinga. Zij leidt hieruit af dat deze Brugse / Gentse drukken direct of indirect ook de bronnen zullen zijn geweest van de beide Middelnederlandse vertalingen in Bellaerts *Historie van Jason* en de *Vergaderinge der historien van Troyen* (Hellinga 2014, 312-13, 326, 347-60). Eén van deze twee vertalingen is ook handschriftelijk overgeleverd. Codex Londen, Add MS 10290, bestaat uit twee codicologische eenheden, die achtereenvolgens de *Historie van Jason* en het *Scaecspel* bevatten. Beide delen zijn door één illustrator, de zogeheten Jasonmeester, van pentekeningen voorzien en al kort na hun ontstaan samengebonden (Hellinga 2014, 309-14). Met het *Jason*-gedeelte van de codex, dat dateert van ongeveer 1480 (Nieuwstraten 1994a, 111), is iets bijzonders aan de hand. Hellinga heeft laten zien dat dit handschrift als kopij gebruikt is voor Bellaerts *Historie van Jason* (Hellinga 1974 en 2014, 334-47). Zij meent zelfs dat de codex in eerste instantie geproduceerd werd om als drukkerskopij te dienen (Hellinga 2014, 322-23).¹¹

De illustraties van de Jasonmeester, die tussen ca. 1470 en ca. 1480 actief was in Haarlem of Gouda (Hellinga 2014, 332-33) hebben wetenschappelijke aandacht getrokken (Defoer e.a. 1989, 233, 239-41). Voor het handschrift met de *Jason* en het *Scaecspel* vervaardigde hij in totaal 32 pentekeningen (21 voor *Jason*, zie het overzicht in Hellinga 2014, 362-63), opmerkelijk genoeg alvorens de tekst afgeschreven werd (Hellinga 2014, 314-20). De illustraties voor de *Jason* werden nagevolgd door een Haarlemse houtsnijder. Deze zogenoemde Meester van Bellaert, wiens houtsneden al evenzeer wetenschappelijke belangstelling getrokken hebben (zie Keesman 1993, 30-31, en samenvattend Bogaart 2004, 62-64), produceerde eerst een reeks illustraties voor de *Historie van Jason* (Kok 2013, 160.1-21) en daarna een serie voor de *Vergaderinge* (Kok 2013, 162.1-25). Hoewel de houtsneden in de *Historie van Jason* frappante gelijkenis vertonen met de pentekeningen in de *Jason*-codex en zij bovendien op dezelfde plaats opgenomen zijn, aan het begin van de hoofdstukken, staat het volgens de kunsthistorica Rineke Nieuwstraten niet vast dat de Meester van Bellaert de tekeningen als model gebruikt heeft. Uit de verschillen tussen de pentekeningen en de houtsneden zou afgeleid moeten worden dat de Meester van Bellaert de tekeningen weliswaar onder ogen gehad heeft, maar gewerkt heeft naar een illustratiecyclus in een ander, verloren gegaan, verlucht handschrift, dat

¹¹ Dit vermoeden stuit op tegenspraak, zie Keesman 2014, 31, noot 89.

afkomstig was uit de omgeving van de Vlaamse boekverluchter Lieven van Lathem (Nieuwstraten 1994a en 1994b, 145-46).¹²

We zijn nu beland op het punt waar deze lange aanloop naar toe leidt. Enkele decennia na de uitgaven van Bellaert duiken Jason en Hercules weer op, ditmaal in Antwerpen, in het fonds van Jan van Doesborch. In de periode tussen omstreeks 1502 en 1530 publiceerde hij in Antwerpen zeker vijftig edities, waarna hij tussen 1530 en 1532 in Utrecht nog drie of vier edities produceerde (Franssen 1988; Franssen 1990, 15-16, 49-50). Zijn fonds wordt gedomineerd door verhalende werken, die hij zowel in het Nederlands als in het Engels op de markt bracht (Franssen 1986). De prozaroman *Van Jason ende Hercules* wordt in het colofon gedateerd op 8 november 1521 (fol. L4r,b). Iets meer dan een maand later, op 12 december, voltooide Van Doesborch *Die historie van den stercken Hercules* (fol. m4r). Hij trachtte deze twee drukken samen te verkopen. Aan het slot van *Van Jason ende Hercules* wordt de lezer op een vervolg gewezen: 'Ende hier mede is van Jason ghenoech, nu willen wi voert beschrijven die historie ende dat leven vanden vromen Hercules' (fol. L4r,b). De proloog van *Die historie van den stercken Hercules* opent met een terugverwijzing, die de band tussen de twee romans bevestigt: 'Om voert tot onser materien te gaen die wi begonnen hebben ende want die historie ende dat leven van Jason nu bescreven ende voleyndt is, so willen wi nu bescriven ende verclaren de gesten ende wercken vanden stercken Hercules' (fol. a1v,a).¹³ Deze beoogde koppeling is gerealiseerd in de enige overgeleverde exemplaren van beide drukken, die samengebonden onder signatuur c.97.d.13 in de British Library bewaard worden.¹⁴

Zoals Piet Franssen vastgesteld heeft, is Bellaerts *Historie van Jason* de bron van Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules* (Franssen 1990, 74; Franssen 1991, 304-306). Terwijl Bellaert nauwe aansluiting zocht bij de Franse teksttraditie, voelde de auteur van *Van Jason ende Hercules* zich echter niet erg gebonden aan Bellaerts tekst. Dat blijkt al uit het begin van het

¹² Ik deel Hellinga's oordeel (2014, 359, n. 86) dat Nieuwstraten aan de directe relatie tussen de houtsneden en de pentekeningen twijfelt zonder een overtuigend alternatief te presenteren.

¹³ In *Die historie van den stercken Hercules* wordt nog verwezen naar een derde tekst, *Die destructie van Troyen* (fol.a1v,a en m4r), die Van Doesborch eerder geproduceerd heeft (Franssen 1990, 55). Aan deze verkoopstrategie heb ik elders aandacht besteed (Besamusca 2017a).

¹⁴ Zie NK 3164. In het voorjaar van de 2016 verwierf de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience te Antwerpen een boek met daarin *Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules*. Ook deze drukken van Van Doesborch, die dateren van omstreeks 1525-1530, zijn dus samengebonden overgeleverd. Zie verder Franssen 2016 en Besamusca 2017b.

verhaal, dat in de beide versies anders verwoord wordt. De tekst van Bellaert luidt als volgt:

In dien tijden voerleden die coninghen ende princen hilden voer hoer meeste salicheit wanneer si genereerden ende vermeerden tgheslachte der menschen. Mair wanneer si daer niet toe en quamen ende niet van hair saet en quam, wat voirspoet sy ter werelt cregen in goet of in eer, soe was nochtant haer leven duersteken altijt mit duergaende weersichten ende mishaghen in haer leven. Alsdan visenteerden si templen en ander plaetsen van bedinghen tot der consummacien ende eynde hoers levens, of tot dat hoer beden ghehoort waren. (fol. a2v,a)

Bellaerts opening volgt het Frans op de voet (Pinkernell 1971, 126, r. 1-5). De corresponderende passage in Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules* luidt:

In voerleden tiden soe hielden die heren, coningen, princen, voer die meeste salicheyt ende goet dat si menschelike geslachte mochten vermeerderen. Ende als si gheen orie noch vermeerderinghe haers geslachte en cregghen, so hadden si groten druck in haer herten ende si meenden dat si vanden goden vermaledijt waren. Ende dan gingen si haer tempelen visiteren ende haer goden bidden met innighen ghebeden so langhe dat si dicwijls verhoert werden. (fol. A2r,a)

De tekst van Van Doesborch sluit aan bij de tekst van Bellaert, maar wijkt er op tal van plaatsen ook enigszins van af. Hierna zal getoond worden dat de inhoudelijke verschillen tussen de beide teksten veel meer omvatten dan lichte variatie. Hetzelfde geldt voor de illustraties in beide drukken, zo zal blijken. Soms zijn er in tekst en beeld sterke overeenkomsten aanwijsbaar, soms ook plaatst Van Doesborch zijn eigen accenten.

Ook de bron van Van Doesborchs *Die historie van den stercken Hercules* is een druk van Bellaert. Het Franse idee om het tekstgedeelte over Hercules uit de *Recueil* te isoleren en afzonderlijk te publiceren (zie boven) werd in de Lage Landen door Van Doesborch nagevolgd met als bron Bellaerts *Vergaderinge* (Franssen 1990, 74; Franssen 1991, 304-06). De tekst over Hercules begint in Bellaerts druk op folio h3r en eindigt op folio r5v.¹⁵ Het verhaal opent met het huwelijk van Hercules' moeder Alcumena:

In dien tiden als Jupiter weder in Creten quam ende dat hi mit Vulcan ende Juno studeerde de const van nygromancien, doe troude Amphitron

¹⁵ Zie afbeeldingen 123-282 van het gedigitaliseerde exemplaar van de *Vergaderinge* dat in Washington bewaard wordt op <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2014rosen0487/?sp=1>

Alcumena de schone in de stat van Thebes mit groot geselscape van coninghen ende van coninghinnen, vrouwen ende joncfrouwen. De feest van de brulof was groot. Die coninc Jupiter ende sijn wijf Juno waren daer mede. (fol. h3r,a-b)

Deze tekst is een getrouwe vertaling van het overeenkomstige tekstgedeelte in de *Recueil* (Aeschbach 1987, 265).¹⁶ In de druk van Van Doesborch luidt de corresponderende passage, die volgt op de aankondiging ‘Hier beghint die historie’:

In voerleden tiden so ist ghebuert nae dat coninc Jupiter Juno hadt getrouet als hi int conincrike van Creten ghecomen was, dat hy met Vulcan ende Juno studeerde in die conste van nigromancien ende toverien. Ende op die tijt soe troude Amphitriou die schoone Alcumena in die conincklike stad van Thebes. Ende daer waren vergadert grote heren, als coningen, coninghinnen, ridderen, princen, baroenen, vrouwen ende joncfrouwen, ende onder also was coninc Jupiter met sijnder coninginne Juno daer mede ter brulof ghecomen. Dese feeste die was seer costelic ende overvloedich van spijs ende van dranc ende van als dat men daer behoefde ende daer was een yegelic ghedient eerliken na sinen state. Die vrouwen ende joncfrouwen songen ende dansten ende si waren vrolic, alle genuecte hanterende. (fol. a2r,a)¹⁷

Ook hier zien we naast de woordelijke en inhoudelijke overeenkomsten tussen Bellaerts *Vergaderinge* en Van Doesborchs *Die historie van den stercken Hercules* verschillen optreden. Zo is de droge mededeling over de grote bruiloft bij Bellaert in de tekst van Van Doesborch kleurrijk uitgewerkt. Ook voor de illustraties in beide drukken valt op parallellen en afwijkingen te wijzen, zo zal duidelijk worden.

De teksten van Bellaert en Van Doesborch

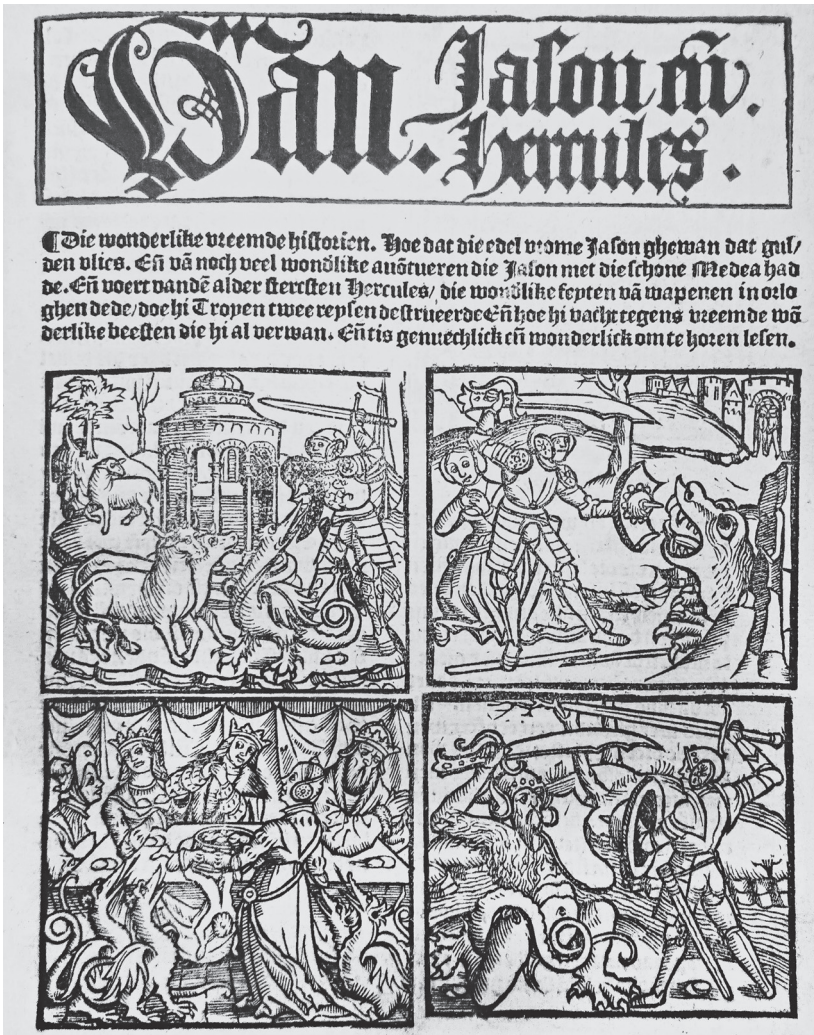
Zoals hiervoor vermeld werd, openen Bellaerts *Historie van Jason* en zijn *Vergaderinge* met dezelfde illustratie, waarop onder meer de auteur en Filips de Goede te zien zijn. Zoals in Bellaerts tijd vaker het geval was, ontbreekt

¹⁶ Met dien verstande dat de Franse bijzin die volgt op ‘la science magique’, ‘après ce que Vulcan eut forgié les fouldres de Jupiter’, onvertaald is gebleven. De Franse *Hercule* van Michel le Noir begint met het huwelijk van Alcmene zonder de toverkunsten van Jupiter, Vulcan en Juno te vermelden (A2v), vgl. http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Hercules/Michel_Le_Noir_Paris_1500_facsimile.pdf. Dit gegeven sluit uit dat de Franse *Hercule* de bron van Van Doesborchs *Hercules* is geweest.

¹⁷ Willem Kuiper heeft de roman uitgegeven in zijn Bibliotheek van Middel nederlandse Letterkunde, zie <http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Hercules/Hercules.html>.

tekst. Op de latere titelpagina van *Van Jason ende Hercules* van Van Doesborch staan wel enkele zinnen afgedrukt [afb. 1]:

Van Jason ende Hercules die wonderlike, vreemde historien. Hoe dat die edel, vrome Jason ghewan dat gulden vlies ende van noch veel wonderlike avontueren die Jason met die schone Medea hadde. Ende voert vanden

Afbeelding 1

Titelpagina van *Van Jason ende Hercules*. Antwerpen: Jan van Doesborch, 1521, fol. A1r.

Foto auteur, © British Library Board, c.97.d.13.

alder stercken Hercules, die wonderlike feyten van wapenen in orloghen dede doe hi Troyen twee reysen destrueerde. Ende hoe hi vacht tegens vreemde wonderlike beesten, die hi al verwan. Ende tis genuechlick ende wonderlick om te horen lesen. (fol. A1r)

Deze uitbundige aanbeveling prijst de inhoud aan op een wijze die voor de eerste helft van de zestiende eeuw gebruikelijk was (Vermeulen 1986). Het publiek, dat blijkens de slotzin verondersteld wordt naar de tekst te luisteren, krijgt de belofte van veel verbazingwekkende avonturen, oorlogshandelingen en gevechten tegen monsters (Franssen 1991, 306-308). Deze aandacht voor actie wordt voortgezet op de titelpagina van *Die historie van den stercken Hercules* [afb. 2]:

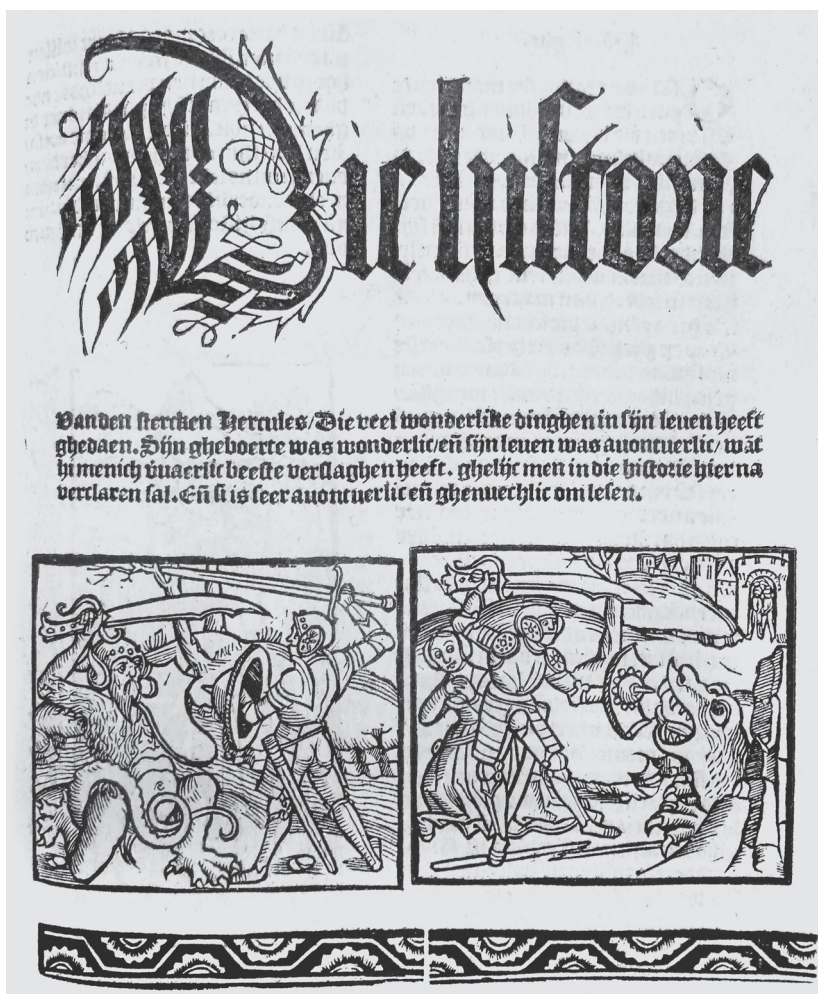
Die historie van den stercken Hercules, die veel wonderlike dinghen in sijn leven heeft ghedaen. Sijn gheboorte was wonderlic ende sijn leven was avontuerlic, want hi menich vervaerlic beeste verslaghen heeft, ghelijc men in die historie hier na verclaren sal. Ende si is seer avontuerlic ende ghenuechlic om lesen. (fol. a1r)

Opnieuw, en bij herhaling ('wonderlic' en 'avontuerlic' komen ieder twee keer voor), wordt onderstreept dat de lezers, die zelf lezen dan wel voorlezen, zich zullen verbazen en zich zullen vermaken met verhalen over een krachtpatser, in het bijzonder over zijn gevechten tegen monsters (Franssen 1991, 308).

Deze inhoudelijke accentuering wordt gecontinueerd in de proloog van Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules*, die sterk verschilt van de proloog in Bellaerts *Historie van Jason*. Tegelijk wordt in Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules* het thema van de waarheid geïntroduceerd. Deze invalshoek sluit wel aan bij de proloog van Bellaert, die de tekst van Raoul zeer getrouw vertaalde (Pinkernell 1971, 125). Bij Bellaert is een 'ik' aan het woord die vertelt over zijn ontmoeting met een persoon in een schip, die Jason blijkt te zijn. De held beklagt zich over mensen die zijn 'eer ende glorie soucken te vlecken' (fol. a2r,a) met het verwijt dat hij zijn belofte jegens Medea gebroken zou hebben. Jason draagt de 'ik' op de 'warachticheyt' te noteren in een boek voor Filips de Goede (fol. a2r).

De afwijkende proloog van Van Doesborch opent met de mededeling dat het verhaal bestemd is voor hoge edelen die het Gulden Vlies lief hebben en voor iedereen die lijdt aan melancholie. Erkend wordt dat de geschiedenis van Jason zo'n 'wonderlike, vreemde historie' is dat zijn 'wonderlicheit die somighe wel souden meynen niet warachtich te sijn' (fol. A1v,a).¹⁸

¹⁸ Zie over de bestrijding van melancholie samenvattend Pleij 2007, 488-92.

Afbeelding 2

De titelpagina van *Die historie van den stercken Hercules*. Antwerpen: Jan van Doesborch, 1521, fol. a1r. Foto auteur, © British Library Board, c.97.d.13.

Niettemin krijgt de lezer niets dan de waarheid geboden, zo verzekert de tekst met een beroep op verschillende autoriteiten, in het bijzonder op Boccaccio ('Bocacius'). Dan volgt een opsomming van de hoogtepunten in de geschiedenis van Jason en Hercules, die getypeerd worden als 'wonderlic', 'vreem' en 'avontuerlic'. De proloog sluit af met een poging om mogelijke kritiek op het geringe waarheidsgehalte van het verhaal te pareren: 'Ende

isser yemant dye dese historie voerttijts elders ghelesen heeft ende hi hem liet duncken dat die woerden niet overeen en quamen, soe laetmen hem weten dat die gheheel sinne der historien over een coemt' (fol. A1v,b). Oftewel: met de strekking van het verhaal is niets mis.

In de proloog van Van Doesborchs *Die historie van den stercken Hercules*, die geen pendant heeft in Bellaerts *Vergaderinge*, verschuift het accent weer in de richting van de uitzonderlijke gebeurtenissen. De tekst besteedt veel aandacht aan de tweevoudige ondergang van Troje door toedoen van Hercules (en verwijst voor de derde ondergang naar *Die destructie van Troyen*, waar ook over de liefde van Troylus en Briseda verteld wordt) en aan Hercules' gevechten tegen monsters (fol. a1v). Vervolgens wordt een nieuw thema aangesneden door erop te wijzen dat Hercules rechtvaardigheid nastreefde en afrekende met tirannen 'die tyrantschap deden over dat ghemeen volc' (fol. a1v,b). Met de aankondiging dat er nog 'veel wonderliker avontueren [...] in dese historie verclaert sullen werden' (fol. a1v,b) sluit de proloog af.

De parateksten van *Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules* bieden de lezers een duidelijk vooruitzicht. Zij zullen verbazingwekkende, waarheidsgetrouwe verhalen voorgeschoteld krijgen over twee helden die, met het hart op de juiste plaats, nergens voor terugdeinzen. Wordt deze verwachting ingelost? Zijn de teksten van Bellaert in de drukken van Van Doesborch zo bewerkt dat zij beter aansluiten bij de aandachtspunten zoals die bij Van Doesborch in de prologen verwoord worden? Een vergelijking levert interessante resultaten op.

Dat de teksten van Bellaert en Van Doesborch diepgaand van elkaar verschillen blijkt al bij een simpele optelsom. De Haarlemse drukker bracht de *Historie van Jason* en de *Vergaderinge* uit in folioformaat, met een opmaak van de tekst in twee kolommen per bladzijde. Iedere kolom telt 38 of 39 regels, waarbij aangetekend moet worden dat op de bladzijden met de illustraties, die alle een halve pagina groot zijn, sprake is van twee halve kolommen en dat door de positie van de afbeeldingen aan het begin van de hoofdstukken vaak een deel van de voorgaande bladzijde leeg blijft. Bellaerts *Historie van Jason* telt 11548 tekstregels, het tekstgedeelte over Hercules in zijn *Vergaderinge* (fol. h3r - r5v) omvat 11047 regels. De drukken van Van Doesborch zijn eveneens folianten, en wel de dunste in zijn fonds (Franssen 1990, 109). *Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules* zijn opgemaakt in twee kolommen per bladzijde, waarbij iedere kolom 42 regels telt. Rekening houdend met de ruimte die wordt ingenomen door de illustraties, die zeer verschillend van grootte zijn, telt *Van Jason ende Hercules* 6818 regels en omvat *Die historie van den stercken Hercules* 7137

regels. Deze gegevens laten zien dat Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules* ten opzichte van Bellaerts *Historie van Jason* met niet minder dan 40% bekort is. De bekorting van Van Doesborchs *Die historie van den stercken Hercules* ten opzichte van het Herculesgedeelte in Bellaerts *Vergaderinge* was iets minder omvangrijk, namelijk 35%.¹⁹

Om de wijze van bekorten te illustreren citeer ik een hoogtepunt in *Van Jason ende Hercules*, dat ook op de titelpagina afgebeeld is (zie [afb. 1], linksonder): de gruwelijke wraak van Medea tijdens de bruiloft van Jason en Creusa. De passage is hieronder afgeschreven naar de tekst van Bellaert (fol. K2r,b - K2v,b). Tekstgedeelten die zijn weggelaten in de tekst van Van Doesborch (fol. K2r,b - K2v,a), zijn aangegeven met doorhalingen. Woorden en passages die in Van Doesborch anders zijn verwoord, zijn gecursiveerd; de formulering in Van Doesborch is erna tussen vierkante haken opgenomen:

[K2r,b] *Het geboerde smorgens* [Des anderen daghes] als Yason getrouwd had ~~de schone~~ Creusa ende als hi gheseten was ter maeltijt mit *haer* [sijn bruyt] ende den coninc mit meer andere heren, vrouwen ~~ende joncfrouwen~~ vanden lande, dat Medea uut haer camer ginc, houdende tuschen de vier draken haren joncsten soen in hair handen al naect ende *liet* [si liet] haer also geleyden van desen *draeck* [draken] voer de tafele.

Het is ~~wel te gheloven~~ dat de coninc ende Yason, oec *alle* [alle dander] die dair waren, seer verwondert waren ende *vervaert* [seer vervaert] als si *Medea vernamen in dien punte comen in den sale tuschen vier so vreselike draken* [dit saghen] ende *daer wasser veel die* [de sommige] wech liepen, ende enighe die bleven daer [K2v,a] ~~daventuer wachtende, siende dat zij een jonc kint in haer handen hielt~~. Als Medea *haer dus vant teghens Yason over* [bi de tafel quam], riep si op hem ~~dus~~: 'Jason, yason, *du* [ghi (hier en verder)] weetste dat ic dijn wijf ben ende du laets mi om een ander ende ic meen teghens di niet misdaen te hebben, mer ic heb dijn *lijf ghebaet* [lijf ende leven bewaert] ende dus doeste mijn groot onghelijc ende scande ~~twelt mi coemt tuyt rechter onghetrouwede ende boeshede daerstu een pylaren of biste~~. Ende sulc wiltu blijven ende wesen, mer ic salder di voren hoeden, ist dat ic niet en misse van mijn consten ende ick belove di dat dijn nyeuwe bruyt Creusa ende ~~de coninc haren vader~~ ende alle die hier binnen sijn, sullen alle haer leven hier laten, sonder dy alleen. Dus dan *dijn eyghen* [onse] zone, die ick hier houde in mijn arm, sal deerste wesen die de feeste behinnen sal.'

¹⁹ De breedte van de kolommen is in de vier drukken gelijk. Franssen (1990, 82 en 127; 1993, 36) gaat voor *Van Jason ende Hercules* uit van het verschil in bladzijden, 168 bij Bellaert tegenover 92 bij Van Doesborch, en meldt een bekorting van 30 tot 40%.

Als *de mistroestige vrou dese woirden* [dit Medea] geseyt had, nam si tkint dat si houdende was, ~~twele seer teder was~~, bi den twe beenkins ende schoerdet mit crachte in ij stucken ende warpt also in de *plateel* [schotele] van Jason ende Creusa. *Ende dit ghesciet, terstont* [Doe] die vier vreeselike draken ontdeden haer kele, uut spuyende vuer ende venijn so ~~seer ontsienlic~~ ende veel dat alle de gene die daer waren storven in groter ketivicheit ende *pijnen* [grote pine], sonder alleen Jason, die *van gheen venijn letsel hebben* [dat feninich vier niet quetsen] en mocht *ter causen vant bloet van den stiere gemenget mit poer dair hi mede ghesalvet was* [om dat hi gesalft was metter asschen] als *hier voer wel verclaert is daer men spreekt hoe hy volies wan* [voerseit is doe hi t gulden vlies wan].

Dus als ~~de vrome ridder~~ Yason sach dit jonge kint dus *onmenshelic* [deerlic] gedoot [K2v,b] ende voert noch in sijn *tegenwoerdicheit* [presentie] sterven *in groter elende* [deerlic] sijn *wijf* [bruyt] Creusa, de coninc ende de coninghinne, heren, riddersen, vrouwen ende joncfrouwen ende andere bi der tovernien ende foerten van Medea, was hi ~~so verwonnen~~ in gramscape ende toerne dat hijs niet meer en mocht, hi en had puer dul ende *rasende* [half rasende] geweest. Doe stont hi op vander tafelen ~~al verslagen roepende~~ [riep met luder stemmen] op Medea ende seyde: ‘*Ach* [O ghi], seer quade toeveresse, vervolt mit alle boesheden, seker, het is al te grote scade dat die aerde u draecht. Ghi hebt mit u selfs handen u *proper* [eyghen] kint gemoort ende het mine, ende mit groter toverien hebdi hier doen sterven ketivelic soe veel princen, *heren* [edel heren], vrouwen ende joncfrouwen ende edelinghen, die hier vergadert waren my eer te doen, die dy nochtans noyt en misdeden. *Hay laescen* [O], wat vreeseliker wreetheyt is bij di ghedaen. Seker, ghi en hebt geender vrouwen hart, mer van een dier dat alle creaturen verslint of van een tyran sonder genade. Hay, seer verkeert ende felle hart, wat hebstu doer dijn grote wreetheit bedreven? Waer sal ic voertan henen nae dit grote quaet dat mi geboert is? Waerstu een man als du een wijf biste, vol venijns ende alle quaetheit, ic soude *sonder letten* [ter stont] wraeck nemen van *deser misdaet* [u], mer om dattu een wijf biste en salt mi niet geschien dat ick mijn hant geven sal om di te castien, aengesien dat gheen een edel man sijn hant op een wijf slaet, hi en verliest sijn eer ende met reden.’

Op deze wijze zijn twee en een halve kolom tekst van Bellaert teruggebracht tot iets meer dan één kolom bij Van Doesborch. De bewerker trachtte bondig te formuleren, schrapte bijzinnen die niet noodzakelijk waren voor een goed tekstbegrip, beperkte de directe rede tot de kern van de zaak en verving soms woorden door synoniemen.

Slechts uitzonderlijk voegde de bewerker van Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules* tekst toe ten opzichte van zijn bron. Dat is het geval bij de beschrijving van de liefde tussen Jason en Ysiphile, de koningin van Lemnos.

In Bellaerts tekst is de verteller terughoudend, evenals in het Frans (Pinkernell 1971, 174, r. 6-9): 'Ende met desen woirden omhelsden si ende ondercusten zij malcander, maer niet meer en weet ic dan dat si dit leven wel hantierden den tijt van vier maenden of meer, soe dat Ysiphile swaer waert van een scoen soen' (fol. E4r,b). De parallelle passage in Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules* is uitgesproken lyrisch:

Ende met dese woerden so omhelsden si ende ondercusten malcanderen seer lieflicken, also dat si cortelinghe ginghen int prielken der minnen, daer si met vieriger hitten plucten die bloemkens der natueren. Ende daer na so hanteerden si dit minlick bedrijf noch vier maenden lanck, also dat dye coninghinne bevrucht wert van een knapelijn kinde. (fol. E1v,a)

Zoals Franssen (1990, 127-29, 224-25; 1993, 37-38) heeft laten zien, werden in Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules* commentaren van de verteller verwijderd, werden monologen en dialogen bekort en samenvattingen van eerdere verhaalmomenten uit de mond van personages achterwege gelaten. Deze bewerkingstendensen hebben geresulteerd in een tekst die sterk geconcentreerd is op de verhaalhandeling, en ten opzichte van Bellaerts *Historie van Jason* heeft gewonnen 'aan vaart, actie en spanning' (Fransen 1993, 38).

Een typerend voorbeeld van de wijze waarop de bewerker van Van Doesborchs *Die historie van den stercken Hercules* handelde, betreft de aankomst van Hercules en zijn metgezellen in de haven van Alexandrië. De geciteerde passage is wederom en volgens dezelfde principes naar de tekst van Bellaert afgeschreven:

Ende het geviel hem dat si quamen ter haven van Alexandrien, *ter welcker haven* [daer] hi een groet heer van volc ~~van oerloghe~~ vant. Alst *hoeft vant heer* [capiteyn] sach dat si ankerden inde haven, [so] bekende hi an de teykenen [ende banieren] dattet Hercules was, ~~die hi had horen prijnen boven alle de mannen vander werelt~~ ende quam tot hem vol blijscapen ende seyde hem: '*Heer der edelheit* [edel here] ~~ende der doechden, de starkste onder den mannen, de machtichste onder den coninghen, de doerschijnste in allen doechden,~~ ic gruet u ende ic bid u dat ic u dienre ~~ende vrient mach wesen.~~' *Dit segghende lach hi* [Ende hi lach] op sijn knyen ~~voor Hercules in teyken van oetmoedicheyt~~ *custe hi* [ende hi custe] daerde. (Bellaert, fol. M8v,b-N1r,a; Van Doesborch, fol. g1r,a)

Ook hier verschuift de aandacht in de versie van Van Doesborch naar de handeling doordat de bewerker geschrapt heeft in de overdadige lof voor Hercules. Steekproefsgewijs heb ik kunnen vaststellen dat dit voorbeeld illustratief is voor de bekorting in de druk van Van Doesborch van

het gedeelte over Hercules in Bellaerts *Vergaderinge*. Deze bewerking is zo vergelijkbaar met de manier waarop *Van Jason ende Hercules* tot stand gekomen is, dat we mogen vermoeden dat de beide teksten van Van Doesborch uit de pen van één en dezelfde bewerker gevloeid zijn.

De illustraties van Bellaert en Van Doesborch

Zoals in de inleiding vermeld is, hebben de illustraties van de zogenoemde Meester van Bellaert de aandacht van kunsthistorici getrokken. In het voetspoor van de Jasonmeester heeft deze kunstenaar voor de *Historie van Jason* een reeks van eenentwintig houtsneden vervaardigd (Kok 2013, 160.1-21). Met uitzondering van de paginagrote dedicatieafbeelding gaat het om illustraties die een halve bladzijde in beslag nemen, ca. 98 mm hoog zijn en ca. 128 mm breed. Zij begeleiden de hoogtepunten van het verhaal over Jason, veelal in de vorm van strijdtoneelen, maar ook huiselijke scènes, ontmoetingen en ingrijpende gebeurtenissen worden afgebeeld. Deze illustraties tonen elegante personages in zeer gedetailleerd weergegeven omgevingen. Een dergelijke reeks houtsneden produceerde de illustrator ook voor Bellaerts *Vergaderinge* (Kok 2013, 162.1-25).

Het werk van de Meester van Bellaert heeft sporen nagelaten in de drukken van Van Doesborch. Zoals hierna beschreven zal worden, ziet men in *Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules* illustraties die navolgingen zijn van afbeeldingen in Bellaerts *Historie van Jason* en het Herculesgedeelte in de *Vergaderinge*.²⁰ Het gaat om 20 verschillende houtsneden die iets breder zijn dan een kolom en ongeveer vierkant, ca. 78 mm hoog en ca. 87 mm breed. Acht navolgingen zijn opgenomen in *Van Jason ende Hercules* en 14 houtsneden (1 houtblok komt twee keer voor) maken deel uit van *Die historie van den stercken Hercules*. Deze illustraties zijn wellicht het restant van twee volledige reeksen navolgingen, maar het zou kunnen dat de illustrator van Van Doesborch een selectie toepaste.²¹ Zijn illustraties zijn in de twee drukken van Van Doesborch gecombineerd met

²⁰ Het is voorstelbaar dat de navolger de afbeeldingen van de Meester van Bellaert in andere drukken dan die van Bellaert aantrof, maar voor die mogelijkheid heb ik geen aanwijzingen gevonden.

²¹ Met de aanduiding 'illustrator van Van Doesborch' bedoel ik niet dat de Antwerpse drukker de opdrachtgever van de serie illustraties zou zijn geweest. Onder meer op grond van het gegeven dat de houtsneden breder zijn dan de kolommen acht ik het waarschijnlijk dat Van Doesborch deze reeks hergebruikte. De benaming geeft uitsluitend aan dat de houtsneden specifiek gesneden zijn voor de verhalen over Jason en Hercules.

houtsneden van elders. In de bijlage geef ik een overzicht van de afbeeldingen in de drukken van Bellaert en Van Doesborch, waarbij de navolgingen en de corresponderende voorbeelden vet gezet zijn.

Van Doesborch selecteerde voor de titelpagina's van *Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules* vier houtsneden uit deze reeksen. Aan de hand van twee van deze afbeeldingen licht ik het werk van Van Doesborchs illustrator hier toe. Op de houtsnede linksboven [afb. 1] ziet men het kernmoment in het verhaal over Jason: de verovering van het Gulden Vlies op het eiland Colchis. Deze houtsnede, die ook afgedrukt is op folio G4v van *Van Jason ende Hercules*, waar de betreffende verhaalepisode gesitueerd is, correspondeert met de illustratie op folio G8v van Bellaerts *Historie van Jason* (Kok 2013, 160.15; zie [afb. 3]).²²

Afbeelding 3

De verovering van het Gulden Vlies in Bellaerts *Historie van Jason*. © Kok 2013, 160.15.

De overeenkomsten tussen de twee spiegelbeeldige afbeeldingen zijn zeer gedetailleerd. We zien op beide illustraties een eiland met daarop een ridder die zijn zwaard heft. Achter hem bevindt zich een schip, voorzien van een vaantje, en tegenover hem staat een gevleugelde draak, die vergezeld wordt

²² Zie voor de afbeelding bij Bellaert op <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2014rosen0490/?sp=114>

door twee stieren. Op de achtergrond zien we een tempel, meer aan de zijkant staat een schaap bij twee bomen. Zelfs de stenen voor de voeten van de ridder worden op beide houtsneden getoond. De verschillen tussen de twee afbeeldingen zijn vooral compositorisch van aard. Zo is de ridder bij Van Doesborch vrijwel even groot als de tempel, terwijl hij in de voorstelling van Bellaert juist kleiner is. De draak en de stieren zijn bij Bellaert groter. Verder heeft een van de twee bomen bij Van Doesborch in afwijking van Bellaerts illustratie geen bladeren, zijn er geen stenen bij de poten van de stieren te zien, zwaait de staart van de voorste stier naar beneden in plaats van naar boven en is het schip van een groter formaat dan bij Bellaert, waar ook nog zichtbaar is dat de ridder in het schip zit (waardoor we ondubbelzinnig te maken hebben met verschillende verhaalmomenten die in één illustratie samengenomen worden).

De twee houtsneden rechts op de titelpagina van *Van Jason ende Hercules* [afb. 1] tonen hoogtepunten uit het leven van Hercules. Men zoekt deze momenten vergeefs in *Van Jason ende Hercules*, zij worden beschreven in *Die historie van den stercken Hercules*. Om die reden worden de twee afbeeldingen herhaald op de titelpagina van de laatstgenoemde roman [afb. 2]. Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat Van Doesborch de band tussen de beide boeken wilde accentueren door de twee Herculesscènes ook op de titelpagina van *Van Jason ende Hercules* te tonen.

Op de houtsnede rechtsboven op de titelpagina van *Van Jason ende Hercules* en rechts op de titelpagina van *Die historie van den stercken Hercules* is Hercules in gevecht met een angstaanjagend monster. Deze illustratie is ook te zien op folio c2r van *Die historie van den stercken Hercules* en is een navolging, ditmaal niet in spiegelbeeld, van de corresponderende afbeelding op folio i8v van de *Vergaderinge* (Kok 2013, 162.5; zie [afb. 4]).²³

Deze houtsnede komt al eerder in de *Vergaderinge* voor, op folio g7r, als illustratie van de scène waarin Perseus een zeemonster bevecht, terwijl Andromeda toekijkt.²⁴ In de herhaling op folio i8v is het de dochter van Laomedon die zich achter Hercules verschuilt. Bij vergelijking van de navolging met het voorbeeld springen de overeenkomsten in het oog. De compositie is identiek: een ridder vecht tegen een monster, achter hem zien we een knielende jonkvrouw, op de achtergrond bevindt zich een vesting. Maar de illustrator van Van Doesborch heeft zich daarnaast veel vrijheid veroorloofd. Zijn belangrijkste ingreep betreft de uitbeelding van

²³ Zie <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2014rosen0487/?sp=150>

²⁴ 'Hoe Perseus verwan tmonster vander zee doer de liefde van Andromeda, dair hi bi groter aventuren toe quam'. Zie <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2014rosen0487/?sp=115>

Afbeelding 4

Hercules in gevecht met een monster in Bellaerts *Vergaderinge*. © Kok 2013, 162.5.

het monster, waarvan alleen de kop en klauwen te zien zijn, terwijl bij Bellaert het beest in zijn geheel getoond wordt. Verder laat Van Doesborchs illustrator het aangemeerde schip weg dat bij Bellaert achter het monster zichtbaar is. Dat de boot weggewerkt is, kan niet inhoudelijk gemotiveerd zijn, want zowel Perseus als Hercules bestrijden een zeemonster, Hercules nog wel in de haven van Troje. Bij de detailverschillen valt op dat de vechtende ridder bij Van Doesborch een zwaard heeft in plaats van een speer, dat de bedreigde jonkvrouw zich achter de held verschuilt in plaats van achter een rots, dat de boom geen bladeren heeft en dat de vesting met de toeschouwers in de poort rechts bovenin gesitueerd is (bij Bellaert links boven).

De twee besproken houtsneden op de titelpagina's van *Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules* zijn representatief voor de wijze waarop de illustrator van Van Doesborch te werk ging. Hij volgde zijn voorbeelden tamelijk getrouw, soms tot in de geringste details. Daarnaast snoeide hij in het aanbod van beeldelementen en veroorloofde hij zich grotere en kleinere afwijkingen in de compositie. Vanwege de kleinere houtblokken zijn de afbeeldingen van de illustrator van Van Doesborch voller dan de illustraties van de Meester van Bellaert, die meer ruimte tussen

beeldelementen laat. De illustrator van Van Doesborch plaatste deze elementen, zoals gebouwen en monsters, vaak tegen de randen van zijn houtsneden.²⁵

Vier illustraties vergroten ons inzicht in de relatie tussen de afbeeldingen bij Van Doesborch en de houtsneden van de Meester van Bellaert. Op folio I3r van Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules* wordt de scène geïllustreerd waarin Jasons vader Eson in het magische bad van Medea een verjongingskuur ondergaat [afb. 5].

Zijn zoon en een dienaars, die in de tekst niet vermeld wordt, kijken toe terwijl Medea de koning met een flink steekwapen een kleine wond toebrengt. Deze houtsnede is een navolging in spiegelbeeld van alleen het rechterdeel van een illustratie in Bellaerts *Historie van Jason*. Op folio I4v van deze druk worden in één houtsnede twee verhaalmomenten gecombineerd (Kok 2013, 160.17; zie [afb. 6]).²⁶

In het linker gedeelte zit Peleus in bad, terwijl hij gedood wordt door zijn beide dochters, die door Medea op een dwaalspoor gebracht zijn en menen hun vader te verjongen. In het rechter deel zit koning Eson in bad, in aanwezigheid van Jason en Medea, die hem met een mesje steekt.

In Van Doesborchs *Die historie van den stercken Hercules* treffen we verder twee afbeeldingen aan die samen één houtsnede in Bellaerts *Vergaderinge* navolgen. In Bellaerts druk opent het gedeelte over Hercules met een houtsnede die verschillende verhaalmomenten combineert (Kok 2013, 162.6; zie [afb. 7]).²⁷

Op het linkerdeel van de illustratie op folio h3r zijn drie locaties diagonaal achter elkaar geplaatst, van linksvoor naar rechtsachter: op de voorgrond vlucht Juno in de gedaante van een os uit de tempel waar zij geprobeerd heeft de geboorte van Hercules en zijn broer te verhinderen, in het midden ligt Alcumena met Jupiter in bed en op de achtergrond bevalt zij van een tweeling. In het rechter compartiment van de houtsnede wurgt Hercules in zijn wieg linksvoor de twee slangen die Juno op hem afgestuurd heeft, terwijl rechtsachter twee jonkvrouwen in ongeloof bij de wieg met Hercules' gedode tweelingbroer staan. Van Doesborchs illustrator heeft twee houtblokken gesneden [afb. 8 en 9].

²⁵ Elf houtsneden van de Meester van Bellaert zijn spiegelbeeldig nagevolgd: 160.9, 160.15, 160.16, 160.17, 160.18, 162.6, 162.7, 162.9, 162.11, 162.19, 162.20. Negen houtsneden van de Meester van Bellaert zijn niet-spiegelbeeldig gekopieerd: 160.4, 160.10, 160.14, 162.5, 162.8, 162.13, 162.16, 162.17, 162.18.

²⁶ Zie <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2014rosen0490/?sp=138>

²⁷ Zie <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2014rosen0487/?sp=123>

Afbeelding 5

Eson in het magische bad van Medea in *Van Jason ende Hercules*.

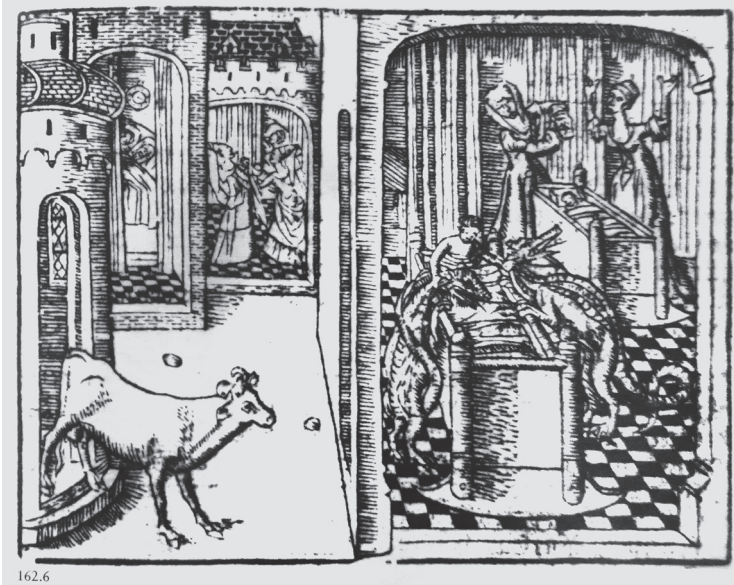
Antwerpen: Jan van Doesborch, 1521, fol. I3r. Foto auteur, © British Library Board, c.97.d.13.

Afbeelding 6

Peleus (links) en Eson (rechts) in het magische bad in Bellaerts *Historie van Jason*.

© Kok 2013, 160.17.

Afbeelding 7

Hercules als baby in Bellaerts *Vergaderinge*. © Kok 2013, 162.6.

Afbeelding 8

De geboorte van Hercules in *Die historie van den stercken Hercules*.
Antwerpen: Jan van Doesborch, 1521, fol. a2r.
Foto auteur, © British Library Board, c.97.d.13.

Afbeelding 9

Hercules wurgt de slangen in *Die historie van den stercken Hercules*.

Antwerpen: Jan van Doesborch, 1521, fol. a4r.

Foto auteur, © British Library Board, c.97.d.13.

Op folio a2r is het linkergedeelte van Bellaerts afbeelding in spiegelbeeld nagevolgd. De locaties zijn naast elkaar geplaatst en van volgorde veranderd: linksvoor zien we de geboorte van de tweeling, middenachter Alcumena en Jupiter in bed, en rechtsvoor de os die uit de tempel komt. De tweede navolging, ook in spiegelbeeld, is geplaatst op folio a4r. De wiegjes staan naast elkaar: links zien we de gedode baby en de verbijsterde jonkvrouwen, rechts wurgt Hercules de twee slangen.

Een illustratie die in Bellaerts *Vergaderinge* in stijl afwijkt van vrijwel alle andere afbeeldingen markeert de overgang naar ‘het anderde boeck der vergaderinge der hystorien van Troyen, twelc spreect van de vromicheden des starcken Hercules’ (fol. 11r,a). De houtsnede toont het gevecht van Hercules tegen de drie leeuwen in het bos van Nemeen (Kok 2013, 162.11).²⁸ Wellicht om de onderverdeling in twee gedeelten te accentueren springt deze illustratie eruit door zijn vormgeving: Hercules bestrijdt de leeuwen tegen een bijna zwarte achtergrond (vgl. Hellinga 2014, 359).²⁹ In *Die historie van*

²⁸ Zie <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2014rosen0487/?sp=165>

²⁹ Deze zwarte achtergrond is echter niet uniek, hij wordt ook gebruikt in een illustratie die de strijd tussen twee legers verbeeldt (Kok 2013, 162.22).

den stercken Hercules figureert een navolging op dezelfde plaats, waar de overgang aangegeven wordt met een tekst die op de spelling na identiek is aan de zojuist geciteerde woorden (fol. d2v,b).³⁰ De spiegelbeeldige navolging vertoont sterke overeenkomsten met het voorbeeld, zoals de liggende leeuw op de voorgrond en de twee toeschouwers in de bomen op de achtergrond, maar heeft de zwarte achtergrond niet overgenomen. Als gevolg daarvan wijkt de houtsnede bij Van Doesborch in stijl niet af van de andere navolgingen in *Die historie van den stercken Hercules*.

De vier besproken houtsneden laten zien dat de illustrator van Van Doesborch soms enige afstand nam van het illustratieprogramma van de Meester van Bellaert. Hij beperkte zijn navolging een keer tot een gedeelte van zijn voorbeeld, produceerde verder twee houtblokken op basis van één afbeelding en hield vast aan een uniforme stijl. Deze vier houtsneden tasten echter het beeld dat de overige afbeeldingen bieden van de werkwijze van de illustrator van Van Doesborch niet wezenlijk aan. Het was zijn bedoeling houtsneden te ontwerpen die de illustraties van de Meester van Bellaert in hoge mate zouden navolgen.

De verhouding tussen tekst en beeld in de twee drukken van Van Doesborch

Terwijl de teksten van *Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules* sterk verkort zijn ten opzichte van hun bronnen, zoals hiervoor gebleken is, slaat de wijzer in het geval van de illustraties de andere kant op. Waar Bellaert het verhaal in de *Historie van Jason* op 21 plaatsen illustreerde (inclusief de dedicatiehoutsnede), gebeurde dat in *Van Jason ende Hercules* op 35 plaatsen (inclusief de vier houtsneden op de titelpagina, zie de bijlage).³¹ In het geval van *Die historie van den stercken Hercules* is het verschil veel minder groot. Terwijl het Herculesgedeelte in Bellaerts *Vergaderinge* op 23 plaatsen geïllustreerd werd, voorzag Van Doesborch zijn druk op 27 plaatsen van een afbeelding (inclusief de twee houtsneden op de titelpagina).³²

³⁰ Zie voor de overgang in de *Recueil Aeschbach* 1987, 308-09. Hoewel deze indeling in boeken gemist kan worden in een verhaal dat alleen over Hercules handelt, is de overgang ook behouden gebleven in *Les proesses et vaillances du preux Hercule* van Michel le Noir (fol. E4v), zie <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86001264/f64.image>

³¹ Bellaerts drukkersmerk op fol. L6r (Kok 2013, 156) is niet meegeteld, omdat er geen verhaalmoment door geïllustreerd wordt.

³² Van Doesborchs laatste illustratie op fol. m4r, waarop de tronende Maria en Christuskind aanbeden worden, is niet meegeteld, omdat er geen verhaalmoment door geïllustreerd wordt. Dit merk (?) komt niet voor in het overzicht van Vandeweghe & Op de Beeck 1993, 115.

Van Doesborch heeft in zijn beide uitgaven de zojuist besproken navolgingen van de Meester van Bellaert gecombineerd met afbeeldingen die niet specifiek voor de teksten over Jason en Hercules ontworpen waren. Zo werd het houtblok dat gebruikt werd voor de strijdtoneelen op fol. B4r van *Van Jason ende Hercules* en fol. g3r van *Die historie van den stercken Hercules* oorspronkelijk gesneden voor de *Cronike van Brabant* die Roland van den Dorpe op 28 februari 1497 voltooide (Kok 2013, 306.40). Uit deze serie van Van den Dorpe (Kok 2013, 306.1-52) zijn nog drie andere houtblokken afkomstig. De illustratie van de belegeringen op fol. L1r van *Van Jason ende Hercules* en op fol. c4v, f2v, i2r en l2v van *Die historie van den stercken Hercules* werd ontworpen voor de belegering van een stad in de *Cronike van Brabant* (Kok 2013, 306.46).³³ De afbeelding van de koningskroon die koning Eson aangeboden krijgt in *Van Jason ende Hercules* (fol. L3r) illustreert in de *Cronike van Brabant* de scène waarin Karel Martel de kroon in ontvangst neemt (Kok 2013, 306.36). De houtsnede die de belegering van Troje op fol. f4r van *Die historie van den stercken Hercules* uitbeeldt, werd ontworpen voor een andere belegering in de *Cronike van Brabant* (Kok 2013, 306.49).

De bedroefde Jason die in *Van Jason ende Hercules* (fol. C3v) op bed ligt, werd voor het eerst gebruikt om de verdrietige Troylus in *Die historie van der destructie van Troyen* (1497-1500) van Van den Dorpe te illustreren (Kok 2013, 308.3). Verder benutte Van Doesborch voor de illustratie van het huwelijk van Peritheon en Ypodanien in *Van Jason ende Hercules* (fol. A3v) en dat van Hercules en Megera in *Die historie van den stercken Hercules* (fol. e1r) een houtblok dat ook gebruikt werd in de *Margarieten van Limborch* van Vorsterman uit 1516 (fol. v3r).³⁴ Ook op andere plaatsen zijn dezelfde houtblokken in beide uitgaven afgedrukt.³⁵ Als gevolg van dit intensieve hergebruik van houtblokken uit andere drukken bevatten *Van Jason ende Hercules* en, in veel mindere mate, *Die historie van den stercken*

³³ Deze houtsnede is een navolging in spiegelbeeld van een illustratie van de Meester van Bellaert in de *Vergaderinge* (Kok 2013, 162.10). Vgl. Kok 2013, dl. 1, 613 en Schlusemann 2016, 296-297. In 1516 drukte Willem Vorsterman de houtsnede af in *Een schoone historie van Margarieten van Limborch*, vgl. Zie http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=rbc3&fileName=rbc0001_2005rosen1134page.db&recNum=57

³⁴ Zie http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=rbc3&fileName=rbc0001_2005rosen1134page.db&recNum=197

³⁵ Voorbeelden: *Van Jason ende Hercules* B1v = *Limborch* f6v; *Van Jason ende Hercules* C2v = *Limborch* t2r; *Van Jason ende Hercules* E4v = *Limborch* h3v (rechter deel van het houtblok, doorgezaagd); *Van Jason ende Hercules* F1v = *Limborch* f2r (rechter gedeelte); *Van Jason ende Hercules* F2v en I4v = *Limborch* c1r (linker houtsnede), *Van Jason ende Hercules* L2r = *Limborch* f4v; *Hercules* d4r = *Limborch* f2r.

Hercules een illustratieprogramma dat zich anders verhoudt tot de tekst dan in Bellaerts *Historie van Jason* en de *Vergaderinge* het geval is. De verschillen worden hieronder toegelicht.

Zoals in een geïllustreerde ridderroman te verwachten valt, brengen de afbeeldingen in veel gevallen strijdtonelen onder de aandacht van de lezers. In dat opzicht onderscheidt Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules* zich niet van Bellaerts *Historie van Jason*. Van de tien afgebeelde gevechtshandelingen in de druk van Van Doesborch buiten de titelpagina is er één toegevoegd ten opzichte van de uitgave van Bellaert: op fol. A4v bevecht Jason de koning van de Slaven.³⁶ Daar staat tegenover dat Bellaerts illustratie van de dood van Mirro door een pijl van Patroclus (fol. L4r) geen pendant heeft bij Van Doesborch. De houtsneden op de titelpagina van *Van Jason ende Hercules* kondigen het martiale aspect van de roman reeds nadrukkelijk aan, want het gaat in drie van de vier gevallen om gevechtsscènes.

De overgrote meerderheid van de afbeeldingen in *Van Jason ende Hercules* illustreert andere vormen van sociale interactie. Het gaat om 21 van de 35 afbeeldingen. Juist in dit opzicht toont Van Doesborch zijn eigenheid. Zo worden opvallend veel ontmoetingen tussen mensen getoond. Soms corresponderen de afbeeldingen inhoudelijk met Bellaerts *Historie van Jason* (fol. A2r, D2r, E1r, F4v), maar vaker zijn zij toevoegingen ten opzichte van Bellaerts druk. Dat is het geval bij de proloog (fol. A1v), Jason en de oude ridder (fol. C3v), Jason in bespreking met zijn metgezellen (fol. E2r), de god Mars en koning Apollo (fol. E4v), koning Apollo en zijn dochter Favoles (fol. F2v), Jason en de koning van Corinthen (fol. I4v), een bode brengt Jason een brief (fol. L2r), edelen bieden Eson de kroon van Oliphernen aan (fol. L3r), en de hereniging van Jason en Medea (fol. L3v).³⁷ Hier staan twee gevallen tegenover waarin sociale interactie bij Bellaert (fol. C4r en F1v) geen pendant heeft in de druk van Van Doesborch.

Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules* illustreert drie huwelijksfeesten (fol. A3v, K1r, K1v). Alleen de houtsnede op fol. K1v heeft een pendant in Bellaerts druk, in de vorm van een navolging. Evenals in Bellaerts *Historie van Jason* het geval is, toont de uitgave van Van Doesborch de bouw van een stad (fol. E2v), mensen op schepen (fol. H3v), in bad (fol. I3r) en te paard (fol. K3r). De houtsnede die een flauwgevallen Mirro laat zien (fol. K4v) heeft geen pendant bij Bellaert. Als gevolg van de talrijke afbeeldingen die

³⁶ Overige gevechtsscènes in Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules*: A2v, A4r, B1v, B4r, C2v, F1v, G4v, K4r, L1r.

³⁷ Bij de afbeelding op fol. L3v van Van Doesborchs *Van Jason ende Hercules* kan aangekend worden dat zij correspondeert met een gevechtshandeling bij Bellaert (de dood van Mirro).

allerlei aspecten van menselijke interactie in beeld brengen, is *Van Jason ende Hercules* een boek waarin de tekst ruim en divers geïllustreerd is.

Ook in *Die historie van den stercken Hercules* valt de diversiteit van de illustraties op. Maar in dit geval wijkt de druk van Van Doesborch nauwelijks af van zijn voorbeeld, al volgen de afbeeldingen elkaar wel sneller op door de verkorting van de brontekst. De verscheidenheid aan illustraties was al in de druk van Bellaert aanwezig, zeker in het gedeelte over Hercules, omdat de houtsneden zijn heldendaden tonen. De kleurrijke tegenstanders van Hercules, zoals zeemonsters, reuzen en een hydra, staan garant voor uiteenlopende illustraties. Alleen het gevecht van Hercules en Theseus tegen de jonkvrouwen van Sychien in Bellaerts *Vergaderinge* (fol. n5v, Kok 2013, 162.15) heeft geen pendant bij Van Doesborch.

Van Doesborch volgt zijn voorbeeld in het afbeelden van diverse strijdtonelen en één keer, op folio e1r, van een huwelijk. Zijn toevoegingen beperken zich tot twee houtsneden die eerder elders gebruikt waren: een illustratie van een man op een rots ter begeleiding van de proloog (fol. a1v) en een afbeelding van mensen op een schip (fol. b4r), die expliciteert dat Hercules het eiland van de schapen, dat op folio b4v geïllustreerd is, per schip bereikt. Kennelijk was Van Doesborch uitermate tevreden over Bellaerts illustratieprogramma in het Herculesgedeelte van de *Vergaderinge*.

Besluit

In de inleidende bladzijden van dit artikel is gebleken dat de teksten van de Bourgondische hofauteur Raoul Lefèvre geen buitenbeentjes waren in het fonds van Jacob Bellaert. Deze drukker was gericht op een elitair publiek uit Haarlem en omgeving. Voor hen bracht hij boeken op de markt die getypeerd kunnen worden als ‘fraai verzorgd, van hoog niveau, en met adellijke, Bourgondische tendensen’ (Keesman 1993, 35-41, citaat op 41). Zesendertig jaar later zag Van Doesborch brood in twee Middelnederlandse vertalingen van het werk van Raoul. Kennelijk was er naar zijn inzicht nog altijd belangstelling voor het stofcomplex rond Troje. Maar blijkbaar had zijn publiek andere motieven om tot aankoop over te gaan. Dat wordt al duidelijk als we de titelpagina’s van *Van Jason end Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules* vergelijken met de openingen van Bellaerts drukken. Van Doesborch heeft de (herhaalde) dedicatieafbeelding van de Haarlemse drukker vervangen door vier houtsneden die alle hetzelfde aankondigen: actie en sensatie. Door zijn voorbeeldteksten in die richting te verkorten kreeg het publiek van Van Doesborch voorgeschoteld wat de

houtsneden op de titelpagina's aankondigden. Met veel vaart volgen de spannende en wonderbaarlijke gebeurtenissen elkaar op. Dat de lezers deze sterk op de verhaalhandeling gerichte invalshoek konden waarderen, blijkt uit de verdere lotgevallen van *Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules*. Enkele jaren later, omstreeks 1525, werden de teksten opnieuw uitgegeven door Van Doesborch, en wel met een veelzeggende mededeling onderaan de titelpagina: 'Dese boecken vintmen te coop bi Willem Vorsterman'.³⁸ Kennelijk zag ook Vorsterman, die onder boekwetenschappers bekend staat als een slimme zakenman, profijt in deze dubbelproductie. Weer enkele decennia later profiteerde nog een andere drukker van de weg die Van Doesborch ingeslagen was. Symon Cock was in 1556 zo overtuigd van de aantrekkingskracht van *Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules* dat hij de beide teksten in één productie samennam en op de markt bracht.³⁹

Literatuur

AESCHBACH 1987

M. Aeschbach (ed.), *Raouil Lefèvre, Le recueil des histoires de Troyes*. Bern, 1987.

BESAMUSCA 2017a

B. Besamusca, 'Raouil Lefèvre in Dutch: Two 1521 Editions of the Antwerp Printer Jan van Doesborch', in: *Journal of the Early Book Society*, 20 (2017), 219-32.

BESAMUSCA 2017b

B. Besamusca, 'Van drie naar een: over *Van Jason ende Hercules* (1556) van Symon Cock', in: L. Kuitert, P. Dijstelberge & M. Hogenbirk (eds.), *Schriftgeheimen*. Amsterdam, 2017, 362-74.

BOGAART 2004

S. Bogaart, *Geleerde kennis in de volkstaal*. Van den proprieteyten der dinghen (*Haarlem 1485*) in perspectief. Hilversum, 2004.

DEFOER e.a. 1989

H.L.M. Defoer, A.S. Korteweg & W.C.M. Wüstefeld, *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting*. Introduction by James H. Marrow. Stuttgart, 1989.

FRANSSEN 1986

P.J.A. Franssen, 'Jan van Doesborch (?-1536), printer of English texts', in: *Quaerendo*, 16 (1986), 259-80.

FRANSSEN 1988

P.J.A. Franssen, 'Jan van Doesborch's departure from Antwerp and his influence on the Utrecht printer Jan Berntsz', in: *Quaerendo*, 18 (1988), 161-90.

³⁸ Vgl. noot 14.

³⁹ Zie verder Besamusca 2017b.

FRANSSSEN 1990

P.J.A. Franssen, *Tussen tekst en publiek. Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam, 1990.

FRANSSSEN 1991

P.J.A. Franssen, 'Tekstpresentatie als spiegel van stedelijke mentaliteit (1470-1540)', in: H. Pleij e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam, 1991, 302-17, 426-31.

FRANSSSEN 1993

P. Franssen, 'Tussen tekst en publiek. Het verhaal van Jason in 1485 en 1521', in: *Spiegel historiael*, 28 (1993), afl. 1, 35-38.

FRANSSSEN 2016

P. Franssen, 'Van Jason ende Hercules: een onbekende editie', in: *Neerlandistiek* (<http://www.neerlandistiek.nl/2016/09/van-jason-ende-hercules-een-onbekende-editie/>)

HELLINGA 1974

L. Hellinga-Querido, *Methode en praktijk bij het zetten van boeken in de vijftiende eeuw*. Diss. Amsterdam, 1974.

HELLINGA 2014

L. Hellinga, *Texts in Transit: Manuscript to Proof and Print in the Fifteenth Century*. Leiden, 2014.

ILC

Zie Van Thienen & Goldfinch 1999.

JUNG 1966

M.-R. Jung, *Hercule dans la littérature française du XVIe siècle. De l'Hercule courtois à l'Hercule baroque*. Genève, 1966.

KEESMAN 1993

W. Keesman, 'Jacob Bellaert en Haarlem', in: E.K. Grootes (ed.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800*. Hilversum, 1993, 27-48.

KEESMAN 2014

W. Keesman, *De eindeloze stad. Troje en Trojaanse oorsprongsmythen in de (laat) middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*. Diss. Amsterdam, 2014.

KOK 2013

I. Kok, *Woodcuts in Incunabula Printed in the Low Countries*. 4 dln, Houten, 2013.

NIEUWSTRATEN 1994a

R. Nieuwstraten, 'Overlevering en verandering: de pentekeningen van de Jasonmeester en de houtsneden van Meester van Bellaert in de *Historie van Jason*', in: J.M.M. Hermans & K. van der Hoek (eds.), *Boeken in de late Middeleeuwen. Verslag van de Groningse Codicologendagen 1992*. Groningen, 1994, 111-24.

NIEUWSTRATEN 1994b

R. Nieuwstraten, 'Vervaardigers en bezitters van Raoul Lefèvre's *Histoire de Jason*: kanalen voor de verbreiding van een idee', in: *Millennium*, 8 (1994), 134-47.

NIJHOFF & KRONENBERG 1923-1971

W. Nijhoff & M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*. 3 dln. 's-Gravenhage, 1923-1971.

NK

Zie Nijhoff & Kronenberg 1923-1971.

PINKERNELL 1971

G. Pinkernell (ed.), *Raoul Lefèvre, L'Histoire de Jason. Ein Roman aus dem 15. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, 1971.

PLEIJ 2007

H. Pleij, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam, 2007.

SANFORD 1997

M. Stanford (ed.), *Raoul Lefèvre, Le livre du fort Hercules (ÖNB cod. 2586)*. Phd. University of Pittsburgh, 1997.

SCHLUSEMANN 2016

R. Schlusemann, *Schöne Historien. Niederländische Romane im deutschen Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*. Berlin, Boston, 2016.

VAN THIENEN & GOLDFINCH 1999

G. van Thienen & J. Goldfinch, *Incunabula printed in the Low Countries*. Nieuwkoop, 1999.

VANDEWEGHE & OP DE BEECK 1993

F. Vandeweghe & B. Op de Beeck, *Drukkersmerken uit de 15de en de 16de eeuw binnen de grenzen van het huidige België. Marques typographiques employées aux XVe et XVe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*. Nieuwkoop, 1993.

VERMEULEN 1986

Y.G. Vermeulen, *'Tot profijt en genoegen'. Motiveringen voor de productie van Nederlandstalige gedrukte teksten 1477-1540*. Groningen, 1986.

VIJFHONDERDSTE VERJARING 1973

De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden. Catalogus. Brussel, 1973.

Websites⁴⁰

GW

Gesamtkatalog der Wiegendrucke, geraadpleegd op <http://www.gesamtkatalog-derwiegendrucke.de/>

ISTC

Incunabula Short Title Catalogue, geraadpleegd op <http://istc.bl.uk/>

STCV

Short Title Catalogue Flanders, geraadpleegd op <http://www.vlaamse-erfgoedbibliotheek.be/en/dossier/short-title-catalogue-flanders-stcv/stcv>

⁴⁰ De links in de voetnoten van dit artikel zijn gecontroleerd in juni 2017.

Bijlage

Deze bijlage biedt een overzicht van de afbeeldingen in twee drukken van Jan van Doesborch (*Van Jason ende Hercules* en *Die historie van den stercken Hercules*) en Jacob Bellaert (*Historie van Jason* en het Herculesgedeelte in de *Vergaderinge der historien van Troyen*). Zij zijn per druk doorlopend genummerd en voorzien van een aanduiding van hun plaats in de uitgaven. De afwezigheid van een houtsnede (HSN) op de corresponderende plaats in de drukken van Van Doesborch of Bellaert wordt aangegeven met het symbool Ø. De afbeeldingen in de drukken van Bellaert gaan vergezeld van een verwijzing tussen haakjes naar Kok 2013. De navolgingen in de drukken van Van Doesborch van de Meester van Bellaert zijn samen met hun voorbeelden vet gedrukt. De vierde kolom maakt niet-exhaustief melding van houtblokken bij Van Doesborch die ook elders voor andere teksten gebruikt zijn.

Onderwerp	Afbeeldingen in de edities van Van Doesborch (62)	Afbeeldingen in de edities van Bellaert (44)	Identieke afbeeldingen in andere edities (zelfde houtblok)
	<i>Jason ende Hercules</i> (35)	<i>Historie van Jason</i> (21)	
Dedicatie (Bellaert); 4 verhaalmomenten (Doesborch)	HSN 1-4 A1r	1 (160.1) a1v	
Proloog	HSN 5 A1v	Ø a2r	
Jeugd Jason	HSN 6 A2r	2 (160.2) a2v	
Toernooi ter ere van Hercules	HSN 7 A2v	3 (160.3) a4r	
Huwelijk van Peritheon	HSN 8 A3v	Ø	<i>Margarieten van Limborch</i>
Jason en Hercules tegen de reus Euricus	HSN 9 A4r	4 (160.4) a5v	
Jason bevecht de Slaven	HSN 10 A4v	Ø	
Jason strijdt tegen de reus Corphus	HSN 11 B1v	5 (160.5) B4v	<i>Margarieten van Limborch</i>
Jason overwint de Slaven	HSN 12 B4r	6 (160.6) C1r	<i>Cronike van Brabant</i> (306.40)
Mirro volgt Jason	Ø	7 (160.7) C4r	
Jason bestrijdt Diomedes op een schip	HSN 13 C2v	8 (160.8) C6r	<i>Margarieten van Limborch</i>
Jason spreekt met een oude man	HSN 14 C3v	Ø	<i>Destructie van Troyen</i> (308.3)

Onderwerp	Afbeeldingen in de edities van Van Doesborch (62)	Afbeeldingen in de edities van Bellaert (44)	Identieke afbeeldingen in andere edities (zelfde houtblok)
Peleus be vraagt het orakel van Apollo	HSN 15 D2r	9 (160.9) D4r	
Jason op Lemnos	HSN 16 E1r	10 (160.10) D7r	
Jason overlegt met zijn gezellen	HSN 17 E2r	Ø	
Apollo bouwt een stad	HSN 18 E2v	11 (160.11) E6r	
Mars spreekt met Apollo	HSN 19 E4v	Ø	<i>Margarieten van Limborch</i>
Schepen op weg naar Colchis	Ø	12 (160.12) F1v	
Strijd tussen Zethiphius en Apollo	HSN 20 F1v	13 (160.13) F4r	<i>Margarieten van Limborch</i>
Apollo licht zijn dochter in over het veroveren van het schaap	HSN 21 F2v	Ø	<i>Margarieten van Limborch</i>
Jason wordt ontvangen door koning Oetes	HSN 22 F4v	14 (160.14) G1r	
Jason op Colchis	HSN 23 G4v	15 (160.15) G8v	
Vlucht van Jason en Medea	HSN 24 H3v	16 (160.16) H6r	
Eson in het magische bad van Medea	HSN 25 (rechter compartiment) I3r	17 (160.17) I4v	
Jason spreekt de koning van Corinthe	HSN 26 I4v	Ø	<i>Margarieten van Limborch</i>
Jason huwt Creusa	HSN 27 K1r	Ø	
Medea op het bruiloftsfeest van Jason	HSN 28 K1v	18 (160.18) I8v	
Jason en Mirro te paard	HSN 29 K3r	Ø	
Huwelijk Jason en Mirro; Jason overvallen	HSN 30 K4r	19 (160.19) K3v	
Verdriet van Mirro om Jason	HSN 31 K4v	Ø	
Eson belegert Jason	HSN 32 L1r	20 (160.20) L1v	<i>Cronike van Brabant (306.46)</i>
Jason ontvangt een boodschapper	HSN 33 L2r	Ø	<i>Margarieten van Limborch</i>

Onderwerp	Afbeeldingen in de edities van Van Doesborch (62)	Afbeeldingen in de edities van Bellaert (44)	Identieke afbeeldingen in andere edities (zelfde houtblok)
Eson krijgt kroon aangeboden	HSN 34 L3r	Ø	<i>Cronike van Brabant</i> (306.36)
Pijl van Patroclus doodt Mirro	Ø	21 (160.21) L4r	
Jason en Medea verenigd	HSN 35 L3v	Ø	
	<i>Hercules</i> (27)	<i>Vergaderinge</i> (23)	
2 verhaalmomenten	HSN 1-2 a1r		
Proloog	HSN 3 a1v	Ø	
Jupiter, Alcumena en de geboorte van de tweeling	HSN 4 (linker compartiment) a2r	1 (162.6) h3r	
Hercules wurgt twee slangen	HSN 5 (rechter compartiment) a4r	Ø [162.6]	
Hercules op de Olympische spelen	HSN 6 b1v	2 (162.7) h8v	
Hercules wint een toernooi	HSN 7 b3v	3 (160.3) i4r	
Hercules aan boord van een schip	HSN 8 b4r	Ø	
Hercules bevecht Philotes op eiland van de schapen	HSN 9 b4v	4 (162.8) i5v	
Hercules strijdt tegen een monster	HSN 10 c2r	5 (162.5) i8v	
Hercules voor Troje	HSN 11 c3v	6 (162.9) k3v	
Hercules veroverd Troje	HSN 12 c4v	7 (162.10) k5r	<i>Cronike van Brabant</i> (306.46)
Hercules bevecht drie leeuwen in het bos van Nemeen	HSN 13 d2v	8 (162.11) l1r	
Hercules strijdt in Egypte tegen Busirus	HSN 14 d4r	9 (162.12) l3r	<i>Margarieten van Limborch</i>
Huwelijk Hercules en Megera	HSN 15 e1r	10 (160.19) l5r	<i>Margarieten van Limborch</i>
Hercules bevrijdt Proserpine uit de onderwereld	HSN 16 e3v	11 (162.13) l8v	

Onderwerp	Afbeeldingen in de edities van Van Doesborch (62)	Afbeeldingen in de edities van Bellaert (44)	Identieke afbeeldingen in andere edities (zelfde houtblok)
Andromedas belegert Thebes	HSN 17 f2v	12 (162.10) m5r	<i>Cronike van Brabant</i> (306.46)
Hercules veroverd Troje voor de tweede keer	HSN 18 f4r	13 (162.14) m7v	<i>Cronike van Brabant</i> (306.49)
Hercules strijdt tegen koning Antheon	HSN 19 g3r	14 (160.6) n4r	<i>Cronike van Brabant</i> (306.40)
Hercules en Theseus tegen de jonkvrouwen van Sychien	Ø	15 (162.15) n5v	
Hercules schiet centaur Nessus neer	HSN 20 h3r	16 (162.16) o3r	
Hercules vecht tegen de hydra van Leerne	HSN 21 h4r	17 (162.17) o4v	
Hercules veroverd Megida	HSN 22 i2r	18 (162.10) o7v	<i>Cronike van Brabant</i> (306.46)
Hercules strijdt tegen de elf reuzen van Cremonen	HSN 23 k2v	19 (162.18) p7v	
Hercules en de gestolen ossen	HSN 24 k4r	20 (162.19) q3r	
Hercules strijdt tegen koning Pricus	HSN 25 l2v	21 (162.10) q8v	<i>Cronike van Brabant</i> (306.46)
Hercules voert Dyomedes aan diens paarden	HSN 26 l4v	22 (162.18) r(recht)5r	
Dood van Hercules	HSN 27 m2v	23 (162.20) r(rond)3v	